

RĘKOPISY

TATARSKIE

NA PODLASIU © *Iwona Radziszewska*

Tatarskie rękopisy religijne to namacalny dowód istnienia kultury muzułmańskiej na ziemiach polskich. Są one źródłem wiedzy o rzadkiej na ziemiach bałtosłowiańskich tradycji. Pośrednio i bezpośrednio przekazują w formie pisanej, a więc trwalszej niż ustna, wiedzę o Tatarach litewsko-polskich. Ich oryginalna forma, odbijająca równie oryginalny charakter grupy, interesuje badaczy wielu dziedzin.

Badania nad rękopisami religijnymi Tatarów prowadzone są od około połowy XIX w. Dotyczą one zarówno ich treści, jak i formy. Dokonano ich podziału, opisano i skatalogowano część prywatnych oraz zgromadzonych w bibliotekach rękopisów, dlatego w swoim artykule chciałabym skupić się na tych rękopisach, które nadal czekają na omówienie, a pominąć dotychczasowe analizy, opracowania i podziały, choć oczywistym jest, że stanowią one bazę niniejszego artykułu.

Chcąc uzupełnić istniejące opracowania o nowe fakty, które potwierdziłyby istnienie i funkcjonowanie rękopisów religijnych w rodzinach tatarskich, prowadziłam badania wśród społeczności tatarskiej zamieszkującej Podlasie. Celem przeprowadzonych wywiadów było również wykluczenie możliwości pominięcia jakiegokolwiek cennego zabytku rękopiśmiennego, mogącego znajdować się jeszcze w posiadaniu osób prywatnych.

Miejscowości, w których prowadziłam wspomniane poszukiwania to: Bohoniki, Białystok, Sokółka oraz Suchowola, czyli teren obecnego województwa podlaskiego, gdzie do dziś mieszka duża grupa osób pochodzenia tatarskiego. Wywiady przeprowadzane były w okresie: od grudnia 2005 do lipca 2006 r. oraz w kwietniu i lipcu 2007 r., z rodzinami: Jakubowskich, Szczęsnowiczów, Radlińskich (Sokółka), Radkiewiczów (Bohoniki), Iljasiewiczów, Miśkiewiczów (Suchowola) i Jasińskich (Białystok), które to rodziny zgodziły się na rozmowę i zechciały udostępnić mi posiadane rękopisy.

Na podstawie podziału ksiąg tatarskich funkcjonującego w literaturze przedmiotu, zarysuję obecną sytuację na terenie Białostocczyzny. Wzmianki o piśmienictwie tatarskim oraz mniej lub bardziej szczegółowe podziały na typy ksiąg można odnaleźć w wielu opracowaniach. Przywołam tu opracowanie katalogo-

we z 2000 r. autorstwa Andrzeja Drozda, Marka M. Dziekana i Tadeusza Majdy¹, w którym zostały zebrane i krótko scharakteryzowane rękopisy zgromadzone w zbiorach muzealnych i bibliotecznych Polski oraz innych krajów Europy. Piśmiennictwo tatarskie obejmuje również formy z pogranicza piśmiennictwa i sztuki, ale ograniczę się tu do przywołania ksiąg wymienionych we wspomnianym katalogu zabytków tatarskich jako podstawowe. A są to²:

- Koran
- tefsir
- kitab
- chamaif

Podkreślam, że pomijam księgi określane przez autorów jako pomocnicze (typu: tedźwid), amulety (typu: hramotka, daławar) oraz tablice.

Rozmowy i wywiady w środowisku Tatarów podlaskich pokazały, że nie wszyscy mają świadomość tego, co posiadają i co odziedziczyli po przodkach, jak również nie zawsze są świadomi wartości rękopiśmiennych ksiąg przechowywanych w ich domach. Nie wszyscy znali też znaczenie terminów określających nazwy ksiąg religijnych, jak: *kitab*, czy *chamaif*.

Wśród rękopiśmiennych ksiąg będących w posiadaniu tatarskich rodów zamieszkujących na Podlasiu zdecydowanie dominują *chamaify*, które posiada większość rodzin. Rękopisy te pełnią funkcję modlitewników, brewiarzy i jako takie, stanowią zbiór modlitw na różne okazje i święta wraz z objaśnieniami i wskazówkami do rytuałów z nimi związanych. Często w posiadaniu jednej rodziny znajduje się kilka modlitewników. Nie stwierdziłam natomiast obecności *kitabów*, uważanych za najbardziej wartościowe, najbardziej zróżnicowane w treści, ale jednocześnie najrzadziej występujące rękopisy. Rzadkość stanowią również rękopisy Koranu oraz jego przekłady-komentarze, czyli *tefsiry*. Koran występuje częściej w postaci drukowanej, a księgi takie są wtedy darem lub pamiątką przywiezioną z krajów arabskich.

Prywatne rękopisy, które udostępniono mi do ogólnego wglądu oraz sfotografowania, były przepisywane ręcznie często przez przodków danej rodziny lub zostały darowane rodzinie, a ich pochodzenie nie jest znane. Bywało także, że przywożono je (ściślej przemycano) z terenów dzisiejszej Białorusi.

Modlitewniki, znajdujące się obecnie w rękach prywatnych w polskim środowisku tatarskim można zaliczyć do najpóźniej powstałych rękopisów, gdyż liczą one od siedemdziesięciu do stu pięćdziesięciu lat.

¹ Drozd A., Dziekan M. M., Majda T. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. Warszawa, 2000.

² Tamże, s. 12.

Z przeprowadzonych rozmów wynika również, że nie zanikła do końca tradycja przepisywania ksiąg religijnych. Współczesnymi kopistami są m.in. imamowie (Konstanty Szczęsnowicz z Sokółki, Stefan Jasiński z Białegostoku), którzy przepisują modlitewniki na użytek własny, bo służą im one później w wypełnianiu obowiązków imama podczas świąt i nabożeństw w meczecie, jak również tworzą je z myślą o wiernych gminy.

Każdy z modlitewników, na które się natknęłam i wstępnie opisałam w sporządzonym poniżej spisie, choć pochodzi z ostatniego okresu piśmiennictwa tatarskiego, stanowi dużą wartość, zarówno dla rodzin, które są ich właścicielami, jak i wartość naukowo-badawczą, podobnie zresztą jak znane już z dotychczasowych opracowań rękopisy.

Rękopiśmienne kopie ksiąg religijnych przedstawiam w kolejności uwzględniającej ich obecnych właścicieli wymienionych w kolejności alfabetycznej, a następnie, tam gdzie to możliwe, czas powstania *chamaiŭ*. Rękopisy, do których udało mi się dotrzeć to:

- *chamaiŭ Heleny Jakubowskiej* (ChHJ – skrót przyjęty dla ułatwienia identyfikacji przy analizie fragmentów rękopisu) – mały format, typ modlitewnika: podręczny, brązowa skórzana okładka z tłoczonymi w literami E. K., papier ze znakiem wodnym (Добрушская фабрика), rękopis pochodzi z początku XX w., pisany (kopiowany) w 1910 r. przez Tamerlana Krynickiego w Bereznem (informacja w kolofonie), obecnie przechowywany w Sokółce, właścicielka Helena Jakubowska;
- *chamaiŭ* podręczny, małego formatu, brązowa, skórzana okładka, na papierze znak wodny fabryki Sergijewskiej (Сергиевской фабрики, Д С), datowanie: koniec XIX w. (data na końcu w dopiskach cyrylicą: 1874 r.), od 1989 r. w posiadaniu imama Mustafy Stefana Jasińskiego z Białegostoku, otrzymany od siostry Fatimy Jasińskiej, córki Macieja Jasińskiego (pierwszego właściciela *chamaiŭ*), urodzonej w Słonimie, obecnie zamieszkałej w Grodnie. Rękopis ten umownie nazywam *chamaiŭem Jasińskiego* – przyjęta nazwa skrótowa ChJ;
- dwutomowy *chamaiŭ molliński* z 1877 r., nowo oprawiony, kopista Abraham Aleksandrowicz (informacja z kolofonu), modlitewnik dużego formatu, z kalendarzem, papier ze znakiem „Фабрики Демидова”, łącznie 804 strony numerowane oraz rejestr wykonany przez Stefana Jasińskiego. Poprzedni właściciel Zofia Bajraszewska, obecny właściciel – Stefan Jasiński z Białegostoku;
- *chamaiŭ* dużego formatu, zniszczona i wytarta, podklejona oprawa, jak i karty wewnątrz, pochodzenie: okolice Nowogródka, należący niegdyś do rodziny Bajraszewskich (na podstawie zapisków rodzinnych z ostatnich

kart modlitewnika), obecnie w posiadaniu imama Jasińskiego, datowanie: 1868-80 r. – daty z końcowych kart *chamaitu*, ostatnie karty księgi zapisane niedbałym pismem, wyraźnie ręką niedoświadczonego kopisty – według S. Jasińskiego są to zapiski znachora/*fałdžeja*;

- mały, codzienny *chamait*, ciemna, skórzana okładka, napisany w 1899 r. przez Ibrahima Adamowa Bajraszewskiego w Horodyszczy (informacje z kolofonu), należący do Zachariasza Mustafowicza Gembickiego – 1903 r., potem do Zofii Koryckiej, obecnie znajdujący się w posiadaniu S. Jasińskiego, Białystok;
- *chamait* małego formatu, jasnobrązowa, skórzana okładka z półksiężycem, jeden z nowszych rękopisów – 1937 r. (dane z kolofonu), zawiera wybrane modlitwy, pochodzenie: Wałbrzych, obecny właściciel S. Jasiński, Białystok;
- *chamait* większego formatu, objętościowo jednak niewielki, brązowa okładka – nowszy typ (materiał), nowszy papier (XX w.), w środku wkładka – osobne karty ze spisem intencji do konkretnych modlitw, właściciel S. Jasiński;
- *chamait molliński* dużego formatu, brązowa skórzana oprawa, kopista i datowanie – nieustalone, obecnie w posiadaniu S. Jasińskiego;
- *chamait* dużego formatu, okładka: brązowa skóra, odklejająca się, wewnątrz: różne rodzaje papieru oraz różne charaktery pisma, pochodzenie: Kruszyńniany, rodzina Bogdanowiczów, obecny właściciel S. Jasiński, Białystok;
- *chamait* większego formatu, подарowany S. Jasińskiemu, obecnemu właścicielowi, przez Radkiewicza ze Słonima, miejsce przechowywania Białystok;
- *chamait* większego formatu, brązowa okładka skórzana, dodatkowo etui na modlitewnik, wewnątrz dwa rodzaje pisma i papieru – nowszy został doklejony na początku i na końcu księgi, starszy, czerpany stanowi jej część środkową, pomiędzy karty włożono luźne kartki z modlitwami, modlitewnik jest darem z Grodna, od 1990 r. jego właścicielem jest S. Jasiński, Białystok;
- *chamait Sabiry Miśkiewicz* – duży format, *chamait* typu: *molliński*, ciemna, skórzana okładka z półksiężycem, papier bez znaków wodnych, lecz z tłoczonymi pieczęciami, na początku doklejono trzy nowe, zniszczone już karty, zapisane w odróżnieniu od całości rękopisu, długopisem, cały rękopis liczy ok. 570 stron, napisany w Wasiliszkach przez Aleksandra Aleksandrowicza w 1865 r. (data z kolofonu), poniżej, innym atramentem dopisano datę 1935 r. wraz z nazwiskiem Mustafa Szabanowicz, odnoszącą w ten sposób zmianę właściciela, według informacji obecnej właścicielki, na imama z Białorusi, z Iwja, rękopis został mu przekazany przez jego młodszą siostrę, a babkę obecnej właścicielki: Hadidżę Radecką, rękopis należał następnie do jej matki Felicji Aleksandrowicz, obecnie znajduje się w posiadaniu Sabiry Miśkiewicz, miejsce przechowywania Suchowola;

- *chamail Farydy Radlińskiej* – mały format, podręczny, niewielki objętościowo, granatowa okładka z materiału, papier nowego typu – w kratkę, według informacji autorki, modlitewnik należał do jej babki, obecnie przechowywany w Sokółce;

Wszystkie z wymienionych *chamailów* uwieczniłam na fotografiach cyfrowych fragmentarycznie lub w całości.

Uzupełnieniem moich poszukiwań rękopisów ksiąg religijnych, które mogą znajdować się w rękach prywatnych, są badania, które przeprowadzono w latach 60. XX w., m.in. z udziałem Macieja Musy Konopackiego, do dziś aktywnego propagatora kultury tatarskiej. Podczas ówczesnych poszukiwań wśród prywatnych właścicieli, oprócz innych typów ksiąg religijnych, namierzone zostały następujące *chamaily*³ (kolejność według miejsca przechowywania):

- modlitewnik małego formatu (8,5x10), niedatowany, niekompletny, autor nieznany, właściciel Maciej Muchła, miejsce przechowywania Suchowola;
- *chamail* z 1903 r. nieznanego autorstwa, pochodzący z Iwja, format 10x18, właściciel Sulejman Safarewicz, miejsce przechowywania Suchowola;
- *chamail* z 1940 r. autorstwa Assanowicza z miejscowości Niekraszuńce (Brus.), format 13x19, właściciel Sulejman Safarewicz, miejsce przechowywania Suchowola;
- modlitewnik z 1934 r. autorstwa Jakuba Zdanowicza, format 10x16, niekompletny (brak początkowych i końcowych kart), właściciel Aleksander Bajraszewski, miejsce przechowywania Kruszyniany;
- *chamail* z początku XIX w., autor Sołtan z Ordy k. Osmołowa (Brus.), format 11x20, właściciel Aleksander Bajraszewski, miejsce przechowywania Kruszyniany;
- *chamail* z końca XIX w. autorstwa Aleksandrowicza (Nowogródek, Brus.), format 10x17, niekompletny (luźne karty, brak początku i końca), właściciel Emilia Józefowicz, miejsce przechowywania Białystok;
- modlitewnik z końca XIX w., autor Jakub Aleksandrowicz, (Nowogródek, Brus.), (czyli zapewne autor również ww. modlitewnika – I.R.), format 10x16,5, właściciel Józef Bajraszewski, miejsce przechowywania Białystok;
- *chamail* z 1947 r., autor Lut Muchła z Białegostoku, format 12x19, właściciel Stefan Jasiński, miejsce przechowywania Białystok;

³ Informacje te podaję na podstawie maszynopisu udostępnionego mi przez prof. Cz. Łapicza, krótka wzmianka o tychże rękopisach zawarta jest też w artykule: *Łapicz Cz. Z problematyki badawczej piśmiennictwa Tatarów białostockich // Studia językowe z Białostoczczyzny. Onomastyka i historia języka. Warszawa, 1989. Cz. I, s. 165.*

- modlitewnik nieznanego pochodzenia, niedatowany, brak informacji o autorze, format 9x10,5, właściciel Michalina Szumska, miejsce przechowywania Białystok;
- *chamait* niedatowany i nieznanego pochodzenia, pisany przez wielu autorów, format 11x17,5, właściciel Lut Muchła, miejsce przechowywania Białystok.

Przytoczone dane, z racji upływu czasu, mogą być nieaktualne, aczkolwiek ze względu na trudności związane z ich weryfikacją, nadal pozostają niesprawdzone, a książki nieskatalogowane.

Wymienione wyżej rękopisy nie zostały jeszcze opracowane, a niniejszy artykuł sygnalizuje jedynie ich istnienie. Są one niewątpliwie ciekawym materiałem do badań językoznawczych, na podstawie których można opisać typ najpopularniejszej, jak się okazuje, księgi wciąż funkcjonującej w środowisku muzułmanów polskich, czyli *chamaitu*. Na podstawie analizy języka ww. rękopisów można stwierdzić zmiany zachodzące w języku, proces jego rozwoju, a poprzez język, pośrednio zaobserwować również przemiany w społeczności polskich muzułmanów.

Zmiany takie widać już na podstawie formy ksiąg religijnych, które pojawiły się w XX w. Nowe modlitewniki przybrały zupełnie inny kształt i wygląd. Nie były już w całości przepisywane ręcznie, ale pisane na maszynie i drukowane (początkowo oprócz fragmentów zapisanych alfabetem arabskim, które nadal przepisywano ręcznie, w dużej mierze ze względu na ograniczenia techniczne), a także kopiowane metodą kserograficzną. Tychże ksiąg, choć nierzadko pojawiały się one w domach Tatarów podlaskich, nie uwzględniam jednak w moim zestawieniu obejmującym jedynie rękopisy.

Powyższe fakty wskazują na obecność rękopisów tatarskich w rękach prywatnych oraz na rolę, jaką pełnią w społeczności muzułmańskiej. Księgi te łączą kulturę materialną i duchową społeczności tatarskiej, a stanowią ogromną wartość nie tylko dla współczesnych i przyszłych pokoleń Tatarów litewsko-polskich, ale i dla środowiska, w którym funkcjonują.

Materiał do badań nad kulturą piśmienniczą Tatarów litewsko-polskich tworzy tu zarówno tekst podstawowy, na który składają się modlitwy arabskie oraz objaśnienia do nich, wykonane w językach słowiańskich, jak i dopiski umieszczane na marginesach oraz ostatnich stronach rękopisów, wykonywane przez kolejnych właścicieli ksiąg.

Cechy ujawniające się podczas analizy najmłodszych i nieznanych rękopisów mogą potwierdzać, albo przeczyć postawionym już tezom oraz przeprowadzonym dotąd analizom, tak więc przedstawione rękopisy mają szansę wzbogacić i uzupełnić dotychczasowe badania, a niewykluczone, że również przyczynić się do wysnucia nowych wniosków i teorii.